

СЕКЦІЯ 6 ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

УДК 331.1

Атаманюк Е.А.*кандидат економічних наук,
доцент кафедри управління персоналом і економіки праці
Хмельницького національного університету*

РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Стаття присвячена оцінці стану розвитку людського потенціалу регіонів України. У роботі визначено основні сучасні тенденції регіонального людського розвитку країни. На основі цього сформовано групи регіонів із типовими проблемами розвитку людського потенціалу і визначено основні напрями коригуючої соціальної політики.

Ключові слова: людський потенціал, людський розвиток, регіональний індекс людського розвитку, соціальна політика, регіон.

Атаманюк Э.А. РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УКРАИНЫ В РЕГИОНАЛЬНОМ ИЗМЕРЕНИИ

Статья посвящена оценке состояния развития человеческого потенциала регионов Украины. В работе определены основные современные тенденции регионального человеческого развития страны. На основе этого сформированы группы регионов с типичными проблемами развития человеческого потенциала и определены основные направления корректирующей социальной политики.

Ключевые слова: человеческий потенциал, человеческое развитие, региональный индекс человеческого развития, социальная политика, регион.

Atamaniuk E.A. REGIONAL DIMENSION OF HUMAN DEVELOPMENT IN UKRAINE

The article is devoted to assessing the state of human development in the regions of Ukraine. The paper identifies the main current trends of this country's regional human development. Based on this, the groups of regions with the typical problems of human development are formed and the basic directions of the correcting social policy are defined.

Keywords: human potential, human development, regional human development index, social policy, region.

Постановка проблеми. Людський потенціал є ключовою категорією сучасних теорій розвитку економіки зокрема і суспільства загалом. Людський потенціал як окремої особистості, так і різних груп населення містить у собі невичерпні можливості динамічного руху у напрямку позитивних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішальний вплив на формування сучасних уявлень про розвиток як процес, у центрі якого має бути найповніша реалізація прав та потреб людей, розвиток та реалізація їх здібностей і талантів, мали новаторські наукові розробки А. Сена, передусім запропонована ним концепція розширення можливостей вибору людини [1, с. 41-58]. Центральним елементом концепції людського розвитку вчений визначає людський потенціал, який розглядає як основну складову національного багатства і рушійну силу економічного зростання [2, с. 29].

Оцінка людського потенціалу є одним із визначальних напрямів діяльності ООН, яка щорічно, починаючи із 1990 р., розраховує і публікує доповіді про стан людського розвитку у різних країнах світу. Остання, опублікована 14 грудня 2015 р. у Аддис-Абебі, доповідь носить назву «Праця заради людського розвитку» і містить заклик до урядів різних країн не обмежуватися формальним сектором і враховувати різні види праці – зокрема, безоплатну працю по догляду, працю волонтерів та творчу працю, – які у не меншій мірі вносять вклад у підвищення добробуту людини і суспільства [3].

Дослідженню актуальних питань розвитку людського потенціалу присвятили свої праці такі відомі українські вчені, як О. Власюк, О. Гладун, І. Гнибіденко, О. Грішнова, Е. Лібанова, О. Макарова,

О. Новікова, С. Пирожков, У. Садова та багато інших. Актуальні питання розвитку людського потенціалу відображаються у щорічних колективних монографіях фахівців Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [4; 5]. Серед доробків науковців під керівництвом Е.М. Лібанової заслуговує уваги дослідження історичного виміру трансформації державної соціальної політики в аспекті людського розвитку [6]. О. В. Макарова зосереджує увагу на оцінці соціальної складової регіональної політики із використанням Індексу людського розвитку [7].

Постановка завдання. Таким чином, високорозвинений людський потенціал є важливою умовою соціально-економічного зростання країни і для формування ефективної системи забезпечення його відтворення необхідна ґрунтовна оцінка тенденцій людського розвитку країни у регіональному розрізі.

Виклад основного матеріалу дослідження. З 1990 р. ПРООН щорічно публікує свої глобальні Звіти про людський розвиток. Розрахунки ІЛР для України були вперше включені у Звіт ПРООН з людського розвитку у 1993 році. На тому етапі Україна посідала 45 місце й була віднесена ПРООН до країн з високим рівнем людського розвитку [8, с. 5].

Але використання індексу людського розвитку, розрахованого відповідно до методики ООН, всередині країни не надає повноцінних можливостей реалізації коректної державної соціально-економічної політики (особливо на регіональному рівні). Також вимірювання регіональних відмінностей рівня людського розвитку в межах окремої країни за цією методикою пов'язане з низкою методологічних та інформаційних проблем, зумовлених, головним чином, особливостями національної статистики.

Це викликало необхідність створення українськими фахівцями власної методики оцінки рівня регіонального людського розвитку. До 2012 р. розрахунки здійснювались за Методикою, яка була розроблена Держкомстатом разом із Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, і яка була адаптована до національних умов, передусім до національної статистичної бази. Цю методику було затверджено Спільною Постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України (від 05.04.2001 р. та 14.03.2001 р. № № 182/76), згідно якої у практику роботи органів державної статистики були запроваджені щорічні розрахунки інтегральних показників, починаючи з даних за 1999 р. Використання запропонованої методики забезпечувало обґрунтованість порівнянь соціально-економічного розвитку окремих регіонів країни, наукове забезпечення систематичних розрахунків індексів людського розвитку регіонів України, визначення кожного регіону на універсальній шкалі, яка дозволяла виконувати методологічно коректні співставлення як за інтегральним індексом, так і за кожним з 9 індексів окремих аспектів людського розвитку; додаткові відомості давав аналіз окремих базових показників. Кожному з аспектів людського розвитку відповідав окремий блок показників, які формували систему індикаторів людського розвитку регіонів [9].

Однак, зважаючи на значні зміни у соціально-економічній ситуації та в інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби. Тому назріла необхідність перегляду як інформаційного забезпечення розрахунків, так і методичних підходів і рішень Президії НАН України та колегії Державної служби статистики України 13.06.2012 р. № 123-м було затверджено нову Методику вимірювання регіонального людського розвитку. До розрахунку регіонального індексу людського розвитку на сьогодні включено 33 показники, об'єднані у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку: відтворення населення, соціальне становище, комфортне життя, добробут, гідна праця та освіта.

Розрахунки індексу людського розвитку дозволяють побудувати єдину шкалу, на якій у ранжованому порядку розміщуються всі регіони України. Конкретне значення інтегрального індексу (або індексів, що характеризують окремі аспекти людського розвитку) не мають економічної інтерпретації – важливим є лише місце, яке належить кожному конкретному регіону на єдиній для України шкалі.

Блок 1. Відтворення населення. Населення є суб'єктом і водночас головною рушійною силою всього суспільного розвитку, а сучасні параметри його відтворення виступають тією базисною детермінантою, від якої залежать як темпи та пропорції економічного поступу, так і можливості та пріоритети людського розвитку у країні. Для вимірювання регіонального людського розвитку в аспекті відтворення населення використовуються такі показники [8, с. 13]:

- сумарний коефіцієнт народжуваності;
- дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰;
- середня очікувана тривалість життя при народженні, років;
- ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років;
- ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років.

Протягом 2004-2014 рр. у лідерах за відтворенням населення серед регіонів України стабільно перебували такі області, як Тернопільська, Волинська та Івано-

Франківська [10, с. 40-49]. Починаючи із 2012 р. до трійки лідерів за цим показником ввійшла і Київщина, яка у 2014 р. очолила даний рейтинг [8, с. 44].

Головними аутсайдерами рейтингу людського розвитку в аспекті відтворення населення в Україні за досліджуваний період включно до 2013 р. були Донецька та Кіровоградська області. Однак, зважаючи на те, що здійснення розрахунків по Донецькій та Луганській областях є некоректним у зв'язку з відсутністю інформації по частині зони проведення антитерористичної операції, відповідний статистичний бюлетень щодо регіонального індексу людського розвитку за 2014 р. не містить інформації по Донецькій і Луганській областях (остання протягом 2004-2011 рр. не піднімалася у рейтингу вище 23 місця). Також інформацію у бюлетені за 2014 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим [8, с. 2]. Відповідно у 2014 р. найгіршими для відтворення населення та забезпечення на цій основі належного розвитку людського потенціалу стали Черкаська (19 місце), Миколаївська (20 місце), Харківська (21 місце) та Кіровоградська (22 місце) області [8, с. 44].

Блок 2. Соціальне становище. Соціальна ситуація є доволі складним та комплексним поняттям, при дослідженні якого виокремлюють різні компоненти відповідно до мети аналізу. Посилення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві обумовлено обмеженням можливостей значних верств населення у задоволенні їх потреб на охорону здоров'я, освіти, культуру, інші соціальні послуги (особливо житлово-комунальні) тощо. Це провокує погіршення фізичного, духовного та психічного здоров'я людей і обумовлює розповсюдження різних негативних явищ. Розрахунок часткового регіонального індексу людського розвитку в аспекті соціального становища відбувається на основі наступних показників [8, с. 14]:

- коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення);
- кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення);
- кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення);
- кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0-17 років);
- коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15-17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку);
- кількість померлих від навмисного самоубиття (на 100 тис. населення).

У 2004-2012 рр. перших чотири місця у рейтингу розвитку людського потенціалу за якістю соціального середовища посідали такі області західного регіону, як Тернопільська, Львівська, Чернівецька та Івано-Франківська [10, с. 40-48]. Лише у 2013-2014 рр. Івано-Франківщину витіснила з даної сталої групи і посіла у 2014 р. третє місце представниця східної України – Харківщина [8, с. 38, 45].

Групу регіонів із найгіршими значеннями часткового індексу регіонального людського розвитку в аспекті соціального середовища складають області східної та південної України; зокрема: Луганська (до 2014 р.), Херсонська (яка за останнє десятиріччя не піднімалася вище 22 місця), Миколаївська і Дніпропетровська. 2014 р. характеризувався найгіршим

показником Кіровоградщини, де порівняно з іншими регіонами погіршилися умови розвитку людського потенціалу на основі формування сприятливого соціального середовища починаючи із 2012 р. [8, с. 45].

Блок 3. Комфортне життя. Комфортність проживання у регіоні характеризується забезпеченістю населення житлом (враховуючи рівень його обладнання), розвитком соціальної інфраструктури та станом навколишнього природного середовища і у складі регіонального індексу людського розвитку визначається за допомогою таких показників [8, с. 14-15]:

- забезпеченість житлом у міських поселеннях (загальна площа на 1 особу), кв. м.;
- питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, %;
- питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %;
- інтегральний показник стану навколишнього середовища (визначається за показниками стану атмосферного повітря, земельних та водних ресурсів через антропогенне навантаження і природний стан екосистем регіонів України);
- планова емність амбулаторно-поліклінічних закладів (на 10 тис. населення);
- обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу), грн.

Безперечними лідерами у рейтингу людського розвитку в аспекті комфортності проживання починаючи із 2004 р. є Закарпатська, Одеська, Херсонська (яку у 2012 р. із четвірки лідерів витіснила Київська) та АРК (яка починаючи із 2013 р. звільнила місце для Львівської, яка у 2004 р. посідала лише 22 місце) області [10, с. 40-48; 8, с. 39, 46].

Певні проблеми із забезпеченням комфортності проживання як важливої умови розвитку людського потенціалу протягом усього періоду дослідження можна спостерігати у ряду переважно аграрних регіонів, таких, як Вінницька, Хмельницька та Івано-Франківська області, а також у промислових Донецькому (до 2014 р.) і Запорізькому регіонах. На останніх щаблях шкали людського розвитку за комфортністю життя перебувають також представники півночі України – Чернігівська і Сумська області [10, с. 40-48; 8, с. 39, 46].

Блок 4. Добробут. Рівень добробуту населення є тією матеріальною основою, яка не тільки забезпечує якісний його розвиток, але й дає змогу обирати напрямки цього розвитку. Розрахунок інтегрального показника людського розвитку у розрізі регіонів у даному аспекті відбувається за такими даними [8, с. 15-16]:

- рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, чий еквівалентні сукупні витрати не перевищують 75% медіанного рівня), %;
- питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, %;
- кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід;
- валовий регіональний продукт (на 1 особу), тис. грн.;
- питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), %.

Нааявність у регіоні розвинутої промисловості є певною запорукою добробуту населення, яке у ньому проживає. Саме тому на найвищих щаблях рейтингу розвитку людського потенціалу в Україні за добробутом населення опинилися такі області, як Запорізька,

Харківська, Миколаївська, а також Чернівецька. Серед аутсайдерів необхідно відзначити Житомирський, Херсонський, Тернопільський, Рівненський та Івано-Франківський регіони [10, с. 40-48; 8, с. 40, 47].

Блок 5. Гідна праця. Зайнятість, як основна форма реалізації економічної активності населення і засіб для забезпечення його добробуту, є однією з головних характеристик людського розвитку у регіоні. Індекс регіонального людського розвитку в аспекті гідної праці стає можливим визначити відповідно до наступних показників [8, с. 16-17]:

- рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18-65 років), %;
- рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18-65 років), %;
- частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, %;
- частка працівників, які працюють в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %;
- співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати, одиниць;
- рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %.

Протягом 2004-2014 рр. рейтинг регіонального індексу людського розвитку в аспекті гідної праці очолювали Закарпатська, Одеська, Дніпропетровська, Київська та Донецька (до 2014 р.) області. Найгірша ситуація із забезпеченням гідної праці задля розвитку людського потенціалу склалася у таких представників північної та західної України, як Тернопільська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Хмельницька області [10, с. 40-48; 8, с. 41, 48].

Блок 6. Освіта. Освіта є ключовим елементом забезпечення сталого розвитку людського потенціалу. Саме освіта готує людину до складнощів сучасного життя, забезпечує їй свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору. Для визначення інтегрального показника людського розвитку регіонів України відповідно до аспекту освіти використовуються такі показники, як [8, с. 17]:

- чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3-5 років, %;
- охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6-18 років), %;
- частка осіб із освітою не нижче рівня «базова вища» серед населення 25 років і старше, %;
- середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років;
- середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (за всіма предметами).

Одноосібним лідером за рівнем людського розвитку в аспекті освіти протягом 2004-2013 рр. (за виключенням 2011 р.) була Донецька область, яка зважаючи на об'єктивні причини поступилася лідерством у рейтингу у 2014 р. Харківщині. Відповідно до проведених розрахунків значним потенціалом у даній сфері розвитку людського потенціалу володіють також Дніпропетровська і Запорізька області, які у 2014 р. займали відповідно 4-те і 3-тє місця у згаданому рейтингу; на друге місце вперше за весь період дослідження піднялася Миколаївщина. Найнижчими показниками рівня освіти як елемента забезпечення людського розвитку за останні десять років характеризувались Івано-Франківська, Закарпатська, Рівненська, Волинська, Тернопільська і Чернівецька області [10, с. 40-48; 8, с. 42, 49].

Відповідно до загального регіонального індексу людського розвитку у 2014 р. на найвищих щаблях знаходяться такі області, як Харківська (1 місце), Чернівецька (2 місце), Закарпатська (3 місце), Львів-

ська (4 місце). Протягом 2011-2014 рр. перелік лідерів залишався незмінним, як і список аутсайдерів у 2012-2014 рр., сформований Сумською, Житомирською, Херсонською і Кіровоградською областями [10, с. 40; 8, с. 43, 50].

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження підтверджує необхідність оцінки стану розвитку людського потенціалу у регіональному розрізі зважаючи на різні умови розвитку самих регіонів. Задля здійснення регулюючого впливу з боку суб'єктів соціальної політики різних рівнів на систему забезпечення відтворення і розвитку людського потенціалу населення України необхідно враховувати такі регіональні відмінності, як:

- необхідність проведення коригуючих заходів демографічної політики щодо підвищення рівнів народжуваності, середньої тривалості життя та ймовірності дожиття, а також зниження дитячої смертності у таких регіонах, як Черкаська, Миколаївська, Харківська та Кіровоградська області;

- потреба зняття надмірної соціальної напруженості та нестабільності в аспекті зниження рівнів злочинності, підліткової народжуваності, сирітства, навмисного самоушкодження та проявів маргінальних відхилень фізичного стану потребують переважно південні та східні регіони, такі, як Луганська, Херсонська, Миколаївська, Дніпропетровська і Кіровоградська області;

- розробка заходів щодо підвищення забезпеченості населення житлом (враховуючи рівень його обладнання), розвитку соціальної інфраструктури та покращення стану навколишнього природного середовища необхідна, насамперед, таким переважно аграрним регіонам, як Вінницька, Хмельницька та Івано-Франківська області, а також промисловим Донецькому і Запорізькому регіонам. Достатньо низькою залишається комфортність життя у Чернігівській та Сумській областях;

- сприяння у подоланні бідності та зростанні валового регіонального продукту потребують, у першу чергу, такі регіони України, як Житомирщина, Херсонщина, Тернопільщина, Рівненщина та Івано-Франківщина;

- доцільність стимулювання сфери прикладання праці в аспектах забезпечення гідних умов праці, охоплення соціальним страхуванням, підви-

щення рівня середньої заробітної плати, зниження рівнів безробіття та підвищення рівнів зайнятості у таких північних і західних регіонах, як Тернопільська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Хмельницька області;

- проведення активної соціальної політики, спрямованої на підвищення рівнів охоплення населення загальною середньою та вищою освітою, охоплення дошкільними закладами, а також зростання якості освіти необхідне, насамперед, у Івано-Франківській, Закарпатській, Рівненській, Волинській, Тернопільській і Чернівецькій областях.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Sen A. Development and Capability Expansion / Sen A. // Journal of Development Planning – No 19. – 1989.
2. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / [за ред. Е. М. Лібанової]. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.
3. Програма розвитку ООН в Україні [Електронний ресурс] / Доклад о человеческом развитии 2015: Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Труд во имя человеческого развития. Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/content/2015-human-development-report-media-package>.
4. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л. М. Черненко, О. В. Макарова, за ред. Е. М. Лібанової. – У 2-х томах. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.
5. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е. М., Макарова О. В., Курило І. О. та ін.]; за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 320 с.
6. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (колективна монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2014. – 380 с.
7. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: монографія / О. В. Макарова; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 244 с.
8. Регіональний людський розвиток: статистичний бюлетень // Державна служба статистики, 2015. – 50 с.
9. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан. – Київ, ПРООН, – 2002. – 123 с.
10. Регіональний людський розвиток: статистичний бюлетень // Державна служба статистики, 2014. – 62. с.